

AB OBLIVIONE VINDICENTVR
DE DESIDERII ERASMI COLLOQVVIIS

- narravit Theodoricus Sacré -

Bipertitam¹ mihi, auditores, oratiunculam hanc ita proposueram ut altera pars esset de Erasmi Roterodami vita, de *Colloquiis* eiusdem altera. Verum longum est viri huius enarrare vitam, utqui mores multorum viderit et urbes sedemque totiens mutaverit. Hic ergo quam velim ero brevior, ne ipsa *Colloquia* intacta indictave relinquam.

Atqui Erasmus² Roterodami natus ; quo anno, non constat : sunt nunc quibus arrideat millesimus quadringentesimus sexagesimus sextus. Pater, cui Gerardo erat nomen, cum matre Margarita rem habuit clam, aut spe coniugii, ut pauciores volunt, aut sacerdotio iam destinatus, ut pluribus videtur. Utcumque erat, relicta est mulier gravida. Mox Desiderius puer ab una matre alebatur. Quacum ille Daventriam (in urbem quae Deventer Nederlandice audit) abiit, ubi litteras docebat Alexander Hegius, qui aliquid melioris litteraturae, hoc est litterarum ad pristinum sive antiquum nitorem revocatarum, invehere coeperat. Tum pestis vehementer ibi saeviens sustulit matrem, quae tutores instituerat mediocremque filio legavit rem. Qui tutores cum Erasmo orbo de monasterio agere coeperunt ; allectus ipse est in monasterium canonicorum regularium Steynianum iuxta Goudam. Professus est sacramque sumpsit vestem Augustinianam. Interea, inclarescente iam ingenii fama, accidit ut ab Henrico a Bergis, episcopo Cameracensi (Cameracum Cambrai nunc appellatur), arcesseretur ; qui Erasmus in aula secum retinuit ; hinc multorum eorumque nobilium amicitias sibi comparavit Roterodamus, quo etiam factum est ut studiorum perficiendorum causa in Galliam mitteretur. Musae ibi Latinae litavit, ad quam erat a teneris unguiculis propensior. Auxilio autem Maecenatis destitutus, adolescentes quosdam nobiles Latine instituit et obidipsum *Colloquiorum Formulas* scribere est aggressus. Saeviente peste Lovanium inde devortit ; hinc a discipulo quodam suo in Angliam est evocatus ; mox et in Italiam sese contulit, cuius videndae desiderio semper tenebatur. Huius autem itineris comites habuit adolescentes duos nobiles, qui eo utebantur praeceptore. Augustae Taurinorum doctor theologiae est renuntiatus ; Venetiis autem Aldum Manutium typographum atque editorem cognovit ; vidit et urbem ipsam, Romam dico. At in Angliam denuo abiit. Hic enim Gulielmus Waramus (sive Warham), vir magnae in rebus sacris auctoritatis, docendi ei obtulit munus. Quo munere Erasmus cum in studiorum universitate Cantabrigiensi aliquamdiu esset functus, Basileam petiit, familiarissime usus Iohanne Frobenio, eorum omnium qui libros excudebant longe clarissimo -

« Quis nescit sapiens operosi praela Frobeni³ ? » - ; quocum se totum litteris abdidit. Inde se subduxit in Brabantiam, invitatus in aulam Caroli postmodum Caesaris, cui factus est a consiliis. Cetera nil ad nos, quibus *Colloquia* curae. Proinde ad dialogos eos animos iam advertamus.

Anno millesimo quingentesimo vicesimo quarto, tempore Paschali, fama quaedam incerta per urbem vagabatur Lovaniensem et per agros serpebat eademque, id quod saepe fieri solet, crescebat eundo. Nam alumni quidam studiorum universitatem frequentantes, cum sentinas in sacerdotum cucullas effudissent commissaque essent confessi, factis confessionibus dimissi fuisse dicebantur nec tamen absoluti ; paenitentiae ergo locum ipsis non fuisse datum ; dimissionis autem illud fuisse in causa, quod iuvenes ei Desiderii Erasmi *Colloquia* studiose lectitavissent. Quae res inaudita multorum commovit animos. Immo theologorum decanus Lovaniensis suis indixit diem ad conveniendum, ut facultas stricta de ea re consuleret. Quo in consensu professor unusquisque interrogatus crimen fama vulgatum pernegavit ; quae cum ita essent, Magistri tamen Nostri sive theologi omnem lapidem movendum esse censebant, ut *Colloquia* Erasmi, adolescentibus haudquaquam convenientia, prohiberentur et ut perniciosissimum illud opus ex artium scholis prorsus eliminaretur. Quin immo, oratoribus sacris suadendum esse senserunt ut apud Christifideles contionantes Erasmo illi omni nervorum contentione repugnarent eiusque *Colloquia* damnarent tamquam si dialogi essent daemoniaci eidemque diabolici.

Eiusmodi autem nuntios Basileam perlatos (nam anno illius saeculi uno et vicesimo penates in eam urbem transtulerat noster) quo vultu accepisse credamus ? Quo animo ? Riseritne an doluerit, incertum. Ego vero Erasmus, cum de his rebus certior esset factus, doluisse facili coniectura adducor ut credam. Quidni ? *Colloquia* ea, tamenetsi omnium erant in ore erantque in manibus, etiamsi in scholis gymnasiisque Germaniae et Galliae passim praelegebantur, tametsi deciens et quod excurrit typis iam excusa ad viri famam late divulgandam haud parum contulerant, invidiam quoque scriptori ipsi conflarunt, reclamantibus atque obstrepentibus theologis et locos hic illic carpentibus, quos a recta religionis doctrina abhorreere contenderent. Ceterum iam ante annum, quem dixi, eius centuriae

quartum et vicesimum bis accidit Erasmo ut insimularetur, quod dialogi fide parum sana scaterent ; itaque editis apologiis, theologorum Sorbonicorum et Lovaniensium censuris necessario erat ei respondendum. Nec tamen censura ea agi dehinc est desita, sed Magistri Nostri (quos appellavit noster) opus maledico dente carpere perrexere. Quo factum etiam est, paucis post Erasmi obitum annis, ut *Colloquia* in librorum reprobatorum catalogos sint relata. Namque, ut exemplum afferam, in Indice librorum censura dignorum, qui anno millesimo quingentesimo undesexagesimo Vallisoleti est evulgatus (Vallisoletum est autem urbs ea Castiliae quae Valladolid vulgo nuncupatur), ita legitur :

Erasmi Roterodami reprobantur opera quae sequuntur : Moria, tam Latino quam vulgari sermone ; Colloquia, tam Latino quam vulgari sermone ; Enchiridion, tam Latino quam vulgari sermone ¹ et ita porro.

Ceterum Erasmi nomen de Indice librorum prohibitorum non est deletum ante iniens hoc, quo vivimus, saeculum, cum anno millesimo nongentesimo, iussu Leonis Pontificis Maximi eius nominis tertii et decimi, opera Roterodami e catalogo illo infausto atque infelici tandem sunt sublata.

Sit invidia gloriae comes ; at ego nullus dubito quin diuturna illa damnatio vobis, auditores, prima specie intuentibus mira admodum videatur. Scholasticus est enim, id quod probe scitis, *Colloquiorum familiarium* libellus ; puerorum is est conscriptus in usus, a quibus Latine loqui cupientibus diligenter edisceretur memoriaeque mandaretur. Et scriptorem iuvat tionum causa aliquot dies repuerascere, cum stilum sententiasque ad teneram attemperaret aetatulam - ut ipsius verba adferam. Atqui fuerunt qui dicerent tale enchiridion ignibus dignum rogoque ! Illud ergo nobis quaerendum, unde res eo sit olim deducta, ut litterarum genus puerile quoddam atque innocens complurium reipublicae Christianae censorum iudicii pestem perniciemque adolescentibus attulisse videretur. Proinde *Colloquia* illa, si vobis videtur, paulo penitius scrutemur, libri ortus, origines, incrementa commemoremus, dialogorum virtutes et vitia, si qua sint, paucis adumbremus.

Prima igitur *Colloquiorum* editio, qua Formulae potius quaedam continebantur quam colloquia pura puta, Basileae prodiit anno millesimo quingentesimo duodevicesimo ; ipsum vero opus viginti ante annis, exeunte saeculo decimo quinto, litteris mandari est coeptum.

*Theodoricus
Sacré
acroasin
faciens
in monte
Erycino.*

Illa enim tempestate Desiderius Erasmus in sacerdotum ordinem iam adscriptus votaue professus Lutetiam sese receperat ut, studiis insudando, theologiae doctor renuntiaretur. Illic in Collegio Montis Acuti versabatur ; quod cum ei haudquaquam arrideret, mox excessit. Obidipsum omni destitutus auxilio et stipendio, victus quaerendi causa nobiles quosdam et locupletes adulescentes elementa linguae Latinae docere coeperat, quamvis a praeceptoris munere tota vita abhorreret. Utut erat, elegantes sane et castigatas formulas locutionesque litteris ibi mandabat, ut alumni probata haberent sermonis Latini exempla, quorum ope et auxilio qua domi, qua in scholis, qua in itinere Latine et emendate loqui addicerent. Namque eis temporibus pueri scholastici sive tirones Latine dum instituuntur, Latine inter se atque id quidem necessario colloquebantur ; item adulescentes quotquot studio- rum universitates frequentabant, edocebantur Latine. Quid multa ? Doctrina omnis et politiores litterae, quotiens in publicum prodibant, totiens Latinas indutae vestes prodibant ; litterarum autem copiam et thesaurum adire iis tantum fas, qui Latine essent periti. Accedit huc quod nemo homo in summum evehebatur fastigium ad summamve perducebatur dignitatem quin Latine calleret, quoniam Ecclesia Romana Latino utebatur sermone, diversarum nationum legati Latine consulebant inter se, Themis dea ipsa sententias Latine ferebat, litteratorum respublica civibus Latine rudibus aqua et igni interdiceri videbatur. Haec quotus quisque inter vos est qui nesciat ? Quis vero saeculo quinto et decimo antiquum eum sermonem cum lacte nutricis suxerat ? Nemo profecto. Unde ergo haurienda Latinitas ? Ex imitatione ! Toto ergo studiorum curriculo imitationi insudabant alumni, ut veteres indefessim atque affatim imitando et exprimendo sensim eo

AB OBLIOVIONE VINDICENTVR

DE DESIDERII ERASMI COLLOQVVIS

pervenirent, ut emendate loquerentur iidemque eleganter scriberent. At quo tempore Erasmus Parisiis versabatur, Latinitas pessime opprimebatur a barbaris - ut cum Laurentio Valla, patricio Romano, loquar :

Siquidem multis iam seculis non modo Latine nemo locutus est, sed ne Latina quidem legens intellexit : non philosophie studiosi philosophos, non causidici oratores, non legulei iurisconsultos, non ceteri lectores veterum libros perceptos habuerunt aut habent, quasi amisso Romano imperio non deceat Romane nec loqui nec sapere, fulgorem illum Latinitatis situ ac rubigine passi obsolescere. (...) Quousque, inquam, Quirites, urbem nostram, non dico domicilium imperii, sed parentem litterarum, a Gallis captam esse patiemini, id est Latinitatem a barbaria oppressam⁵ ?

Haec Valla. Barbariae autem, quam Laurentius ille dixit, arx quasi quaedam inexpugnabilis et propugnaculum erat Sorbonica universitas Parisina - en caussa, cur Romam a Gallis iterum captam existumabat Valla, humanistarum (qui dicuntur) antesignanus. - ; illius enim studiorum domicilii professores, si humanistis credere fas, misso pudore omni, sermone docebant et scribebant barbaro, immixtis verbis vulgaribus sive vernaculis, morphologiae et syntaxis legibus usque violatis, eo dicendi genere contenti, quod Romani ipsi, si a morte ad vitam essent revocati, audiendo ne intellexissent quidem. Atque eo pravo dicendi genere et dialectice et philosophia scholastica tradebatur atque excolebatur. Ceterum pestis haec ut ita dicam sermonis, ab antiqua loquela toto distantis caelo, non unam studiorum universitatem Parisinam invaserat, verum per singula fere gymnasia universa atque Athenaea erat grassata. Quod ut exemplo firmem, locum afferam quandam e dialogo excerptum exeunte saeculo quinto et decimo in lucem edito a Paulo Niave sive Schneefogel (fl. 1479-1514), qui postquam apud

Ingolstadienses studii incubuit, Lipsiae, Halae aliisque in urbibus Germaniae Latine docuit pueros eosque donavit « dialogis ad Latinum idioma perutilissimis » (ut ipse asseveravit). In his est colloquium tirunculi cuiusdam satis rudis, cui nomen Scoribal, et Florini, iuvenis artibus ingenuis iam insudantis. Finxit Niavis alterum cum altero primum congredi ; sciscitatur Scoribal sermone barbaro et semitheodisco qualis sit vita academica, emendate vero et Latine respondet Florinus :

SCORIBAL : Benevenis (!), Florine ! Ille (!) filius pistoris dixit mihi quod (!) tu venisti, et ego ita curri (!), ut pes (!) faciunt (!) mihi awe (!).

FLORINUS : Gratia tibi pro hac tua in me benevolentia sit atque adeo maxima.

SCORIBAL : Pie Florine, venisti iam de alta schola (!) ?

FLORINUS : Probe narras, quia disciplinarum nemo virtutumque metitur fastigium. (...)

SCORIBAL : Ei, per Deum sanctum, tu bene studuisti !

Scit (!) unus (!) ita bene in illa alta schola (!) studere ? (...)

SCORIBAL : Pie Florine, quando velles (!) hoc sero (!) cum (!) ire, vellemus (!) ad unum (!) bonum locum ire et laeti esse.

FLORINUS : Quorsumnam iturus es ? Enarra !

SCORIBAL : Quando cum (!) venis (!), tunc vides (!) quem tibi facio (!) honorem, sed iam non (!) quando nox erit : tunc debes cum (!) ire et volumus ire ad colum.

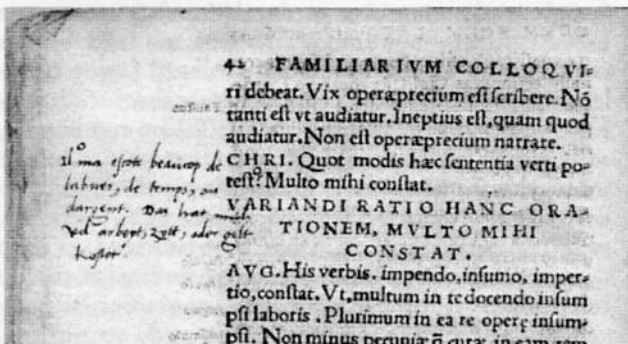
FLORINUS : Non satis iam tuum intellego sermonem, loquere significantius !

SCORIBAL : Quando famulae domus exlaboraverunt (!) et tunc in nocte (!) vadunt ad unum (!) domum et solent nere, hoc vocant « ad colum ». Et veniunt tunc socii ad causerias (!) suas et accipiunt ad braccbias (!) et dant sibi os (!) et palpant ad mamillam (!). Hoc facit uni (!) ita bene, quam (!) tu non credis. Facitis hoc etiam in magna schola vestra ?

FLORINUS : Extremam narras dementiam...

SCORIBAL : Ego non scio (!) illud mirabile Latinum, quod tu loqueris.⁶

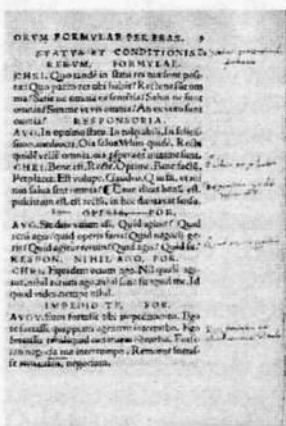
Et ita porro. Ne multa, Desiderius quoque Erasmus, ut his miserrimis condicionibus subveniret et semilatinitatem illam, qua tirones a scriptorum antiquorum intellegentia captuque prohibebantur, expelleret expleretque, dialogos conscripsit vere aureos ; in quibus effringendis sermonem ad veterem nitorem dignitatemque pristinam revocare est conatus, vocabulis locutionibusque e probatissimis scriptoribus desumptis, veluti Terentio, Plauto, Vergilio, Horatio, Tullio : ita ille quidem ipse asseveravit ; nam in tanta investigatio-

Erasmii Familiarium colloquiorum formulae, Lutetiae
apud C. Resch, 1519, p. 9. In museo Domus Erasmianae, MEH 1178.

num doctorum copia valde equidem miror quod nemo adhuc, quod sciam, fontes ipsos scrutatus est, unde hauserat Erasmus; -idemque illud pro certo affirmare ausim, Roterodamum haud pauca esse mutuatum ex Apuleio, Hieronymo, e libris divinis, quorum ne mentio quidem a nostro est facta. Utcumque erat, colloquia ingenti verborum rerumque copia atque ubertate insigniebantur. Etenim, cum grammatici qui paulo ante floruerunt, mentibus puerilibus inculcare soliti essent leges morphologicas et normas syntacticas easque versibus haud raro reddidissent (veluti « cedo facit cessi, cecidi cado, caedo cecidi » : est hexameter sive heroicus versus ad tempora primaria memoriter tenenda non inutilis), Erasmus e contra normis eis posthabitis, ad verborum locutionumque supellectilem potius advertit animum, non ignarus « aliud esse grammaticae loqui, aliud Latine », ut cum Fabio loquar. Quod autem dialogos sive colloquia conformavit, in eo exempla et sui aevi et vetustiora est secutus. Nam inde a saeculo quinto et decimo exeunte colloquiorum moles magna catervatim, ut ita dicam, in lucem est edita.

Quamquam Erasmus, dum novis obtemperat moribus iam iam consuetudine receptis, tironum utilitatem dubio procul respexit, quia eiusmodi dialogi, a ludo (cuius pueri sunt avidissimi) proxime distantes, memoriae facile mandantur ad actumque scaenarum non minus expedite componuntur, tum etiam quia in talibus colloquiis multa veluti in speculo exhibentur, ita ut pueri, etsi res e verbis scriptis discant, eas tamen vitam ipsam experiundo discere sibi videantur. Ceterum genus illud litterarium haudquaquam e nihilo creaverunt viri qui renatarum litterarum temporibus floruerunt. Ipsis enim omni procul dubio innotuerat colloquiorum libellus, cui titulus Graecus *Peri bomilias kathemerines* sive *De sermonibus cottidianis*; quis scripserit non liquet; sunt qui in Iulium Pollucem conferant. Qui libellus, Graecorum in usum Latine addiscentium olim exaratus, anno 1516 a Beato Rhenano, intimo Erasmii amico, publici est factus iuris. Haec de fontibus exemplisque, quae forsitan sit imitatus Roterodamus, hactenus. Nam de Luciani, scriptoris Graeci, sermonibus ne gry quidem addam, qui neque *Partitiones oratorias* Tullianas attingam aliaque mittam diverbia. Ipse vero Erasmus, cum operi sese primum accingeret, sermones facticios et ficticios conseruit; prodibant enim in scaenam qui idem mille modis, qui eadem millenis modis enuntiarent, scriptore copiae potius quam veri similitudini inserviente et formulas continuante potius quam vivos repraesentante sermones. Ecce exemplum (est locus e *Valetudinis formulis* allatus):

CHRISTIANUS : Ut vales, optime Augustine ? Qui vales ? Quo pacto tecum agitur ? Ut babes ?

AUGUSTINUS : Recte, bene valeo, belle, perbelle, bellissime, feliciter, quam optime, pulchre, festiviter, haud male quidem valeo, bene habeo. Sin minus recte vales, cave dicas vulgato more « taliter qualiter », quae culinaria est elegantia, haud oratoria ; sed sic responde : equidem utcumque valeo. Mediocriter quidem valeo. Ut possum,

quando ut volumus non licet. Ut soleo. Ita ut superis visum est. Non optime sane. Plane infeliciter. Non admodum ex sententia. At tu qua valetudine es ? Ecquid valuisti usque ? Verum tu, Christiane, satin recte vales ? Qua valetudine es praeditus ? (Sic forte recte dixeris, si de perpetua corporis temperatura perconteris, non de praesenti corporis affectione).

CHRISTIANUS : Fausta, incolumi valetudine, felici, prospera, bona, optima, basilica, atletica, pancratica.

Paulo autem post ad vivum iam videtur esse expressus sermo atque effectus. Et hoc quem lecturi sumus loco de valetudine agitur et de ambigua verbi valendi vi, de duplici eius verbi significato (refertur enim tam ad corporis valetudinem quam ad animi statum habitumque) : est *percontandi forma in primo congressu* :

GEORGIUS : Valesne ?

LIVINUS : Contemplant vultum !

GEORGIUS : Quin magis lotium iubes ?

LIVINUS : An me putas medicum ?

GEORGIUS : Non rogo quid valeas, nam facies ipsa loquitur te belle valere, sed quomodo tibi placeas.

LIVINUS : Corpus quidem belle habet, sed animo male est.

GEORGIUS : At non valet qui ista parte laborat.

Itaque Erasmus, cum id genus colloquia nonnulla tironum gratia Lutetiae conscripsisset, librum manu scriptum amico cuidam in manus dedit, uti et is haberet quod praelegeret, uti et is tironibus traderet salutandi, percontandi, commendandi formulas emendatioris. De editione autem ipse nihil curavit. At viginti post annis liber inscio Erasmo prelo est commissus; quem cum ille divulgatum, mendis deturpatum, erroribus scatentem vidisset, editori vehementer susceperat, quippe

qui alia de suo affinxisset, alia ex diversis scriptoribus deprompta Erasmanis immiscuisset, sermonem ipsum soloecismis infecisset. Inibi enim (ut ex hoc uno cetera coniciatis) scribebatur « dare salutationem » pro « salutem dicere ». Verum colloquia ea typis vulgata uni Desiderio Erasmo tribuebantur ascribebanturque. Quid ergo ? Facere ille non potuit quin librum sedulo perlegeret, perlectum emendaret, emendatum perpoliret. Quo in limae labore mox intellexit virtutibus, facultatibus, potestatibus paene infinitis pollere et commendari genus id litterarium, quod viginti annis ante luserat et id nunc retractavit. Quodsi eiusmodi sermones tot allegerunt legentes, non erat cur ad solos tirones seponerentur ; cupiebant colloquia ea adultos quoque ac Latine iam exultos viros qui legerent ; et iisdem dialogis non solum Latiniores reddi poterant homines, sed etiam meliores : nam quid obstat quominus praecepta iisdem moralia interspergerentur ? Quid impediebat ne ea quae fusius alibi essent exposita atque ea spissis quidem tractatibus, in compendium heic redacta proponerentur ? Quid denique erat cur sales iocive non insererentur, quibus lectores caperentur, non deciperentur ? Itaque volumen semel atque iterum auctum atque editum in ingentem paulatim excrevit molem paginarum amplius septingentarum (namque editio critica quae ante hos viginti septem annos Amstelodami prodiit, amplectitur plus septingentas).

Ergo iusto contendas iure enchiridion sive scholarem libellum mox in spissum excrevisse librum ; colloquia ipsa extra artos oecorum scholasticorum cancellos longe esse egressa, lusum modestiorem evasisse opus omnibus absolutum numeris, quod iuniorum aequae ac seniorum desideraret oculos. Nam initio quidem pueri primas agebant tironesque inter se colloquebantur vel a praeceptore compellabantur. Iam vero in scaenam Erasmanam prodierunt monachi, nobiles, heroinae, proci, matres familias, neque ii tantum, sed etiam scorta, pistores, porcinarii, lanii aliique haud pauci, quos Latine tam rudes fuisse constat ut hoc sermone ne unum quidem verbum effutire valuerint (nisi forte Orationem Dominicam memoriter tenebant). Hi nunc omnes inter se confabulabantur sermone doctorum in viis, in triviis, in ludis litterariis, in aedibus nescio quibus. Nam prae-mabat Erasmus primos congressus hominum quorundam vel fortuitos effingere occursus binorum vel ternorum vel summum quaternorum collocutorum, ne confabulationes intellectu nimium difficiles evaderent legentiumve superarent captum. Itaque, ut exempla afferam aliquot, in *Gerontologia* sive senum colloquio vir quidam nomine Eusebius tribus occurrit congerronibus, compo-

toribus dico vel veteribus sodalibus, quos annis quadraginta non vidit quique currum opperiantur Antverpium ad mercatum ipsos avecturum. Iuvat ergo eum cum his in curru confabulari ; itaque narrant viatores quid intra eos quadraginta annos egerint, vitas suas recensent ita, ut in hoc colloquio diversissima vitae genera utiliter inter se comparantur. Nec desunt ioci, ut patet cum ex aliis, tum ex hoc loco :

EUSEBIUS : Quas novas aves hic ego video ? Nisi me fallit animus aut parum prospiciunt oculi, video tres veteres congerrones meos considentes, Pampirum, Polygamum et Glycionem. Certe ipsi sunt.

PAMPIRUS : Quid tibi vis cum tuis vitreis oculis, fascinator ? Congredere propius, Eusebi.

POLYGAMUS : Salve, multum exoptate Eusebi.

GLYCION : Bene tibi sit, vir optime.

EUSEBIUS : Salvete vos omnes una salute pariter mihi carissima capita. Quis deus aut casus deo felicior nos coniunxit ? Nam nemo, credo, vidit alium annis, opinor, iam quadraginta. Quid hic agitis ?

PAMPIRUS : Sedemus.

EUSEBIUS : Video, sed qua de causa ?

POLYGAMUS : Opprimur currum qui nos debebat Antverpium.

EUSEBIUS : Ad mercatum ?

POLYGAMUS : Scilicet, sed spectatores magis quam negotiatores. Quamquam aliis aliud est negotii.

EUSEBIUS : Et nobis eodem est iter. Verum quid obstat quominus eatis ?

POLYGAMUS : Nondum convenit cum aurigis.

EUSEBIUS : Difficile genus hominum. Sed visne ut illis imponamus ?

POLYGAMUS : Liberet, si liceret.

EUSEBIUS : Simulemus nos velle simul abire pedites.

POLYGAMUS : Citius credant caneros volaturos, quam nos tam grandes pedibus hoc iter confecturos.

GLYCION : Vultis rectum verumque consilium ?

POLYGAMUS : Maxime.

GLYCION : Illi potant. Id quo faciunt diutius, hoc plus erit periculi necubi nos deiciant in lutum.

POLYGAMUS : Admodum diluculo venias oportet, si sobriam aurigam velis.

GLYCION : Quo maturius perveniamus Antverpium, nobis quattuor solis currum stipulemur.

Iam vero in colloquio *Abbatis et eruditae* monachus quidam stultissimus heroinae (quo nomine eis temporibus mulier significabatur nobilis) grapheum ingressus congestos ibi miratur et in pluteis collocatos libros Graecos hercle et Latinos, quos mulieribus haud

AB OBLIOVIONE VINDICENTVR

convenire autumat : « sunt enim fusus et colus arma muliebria » :

ANTRONIUS : *Quam hic ego supellectilem video ?*

MAGDALIA : *Annon elegantem ?*

ANTRONIUS : *Nescio quam elegantem, certe parum decoram et puellae et matronae.*

MAGDALIA : *Quamobrem ?*

ANTRONIUS : *Quia librorum plena sunt omnia.*

MAGDALIA : *Tu tantus natu, tum abbas et aulicus, numquam vidisti libros in aedibus beroinarum ?*

ANTRONIUS : *Vidi, sed Gallice scriptos ; hic video Graecos et Latinos.*

Hoc ergo colloquio Erasmus monachos abbatesque studiorum osores, immo luxui, otio, venationibus, aleae, conviviis deditos ad aliud studiorum genus atque id quidem sacrum exhortatur et exstimulat.

Interlocutorum autem (ut verbo utar recentiore) nomina e comoediis antiquis magna ex parte sunt petita nec raro fit ut inter se nomina conveniant et mores sintque omina nomina. Cavet vero Erasmus ne se ipse disputantem introduceret, ne quae a colloquiorum personis essent dicta, ea in ipsum scriptorem reici possent, ne sibi aliorum imputarentur sententiae criminive darentur. Et eo ipso modo censuras antevertisse mihi ille videtur. Etsi fit interdum ut qui inter se colloquuntur Erasmum ipsum obiter attingant, veluti cum adolescens quidam meretricem adit eamque hortatur ut ad bonam sese frugem recipiat ; quo in colloquio Sophronius (nam id ei nomen) de peregrinatione Romana narrat, qua se vitiis extirpatis pientissimum esse factum contendit. Iam locum ipsum legamus :

SOPHRONIUS : *Ceteri fere ideo eunt Romam ut redeant deteriores ; et ad eam rem ibi suppetunt affatim occasiones. Ego cum probo viro profectus sum, cuius hortatu pro lagoena libellum mecum attuli, Novum Testamentum ab Erasmo versum.*

LUCRETIA : *Ab Erasmo ? Aiunt illum esse sesquibaereticum.*

SOPHRONIUS : *Num et hic pervenit illius viri nomen ?*

LUCRETIA : *Nullum celebrius apud nos.*

SOPHRONIUS : *Vidistin hominem ?*

LUCRETIA : *Numquam, sed optarim vidisse, de quo tam multa audivi mala.*

SOPHRONIUS : *Fortasse a malis.*

LUCRETIA : *Immo a viris reverendis.*

SOPHRONIUS : *A quibus ?*

LUCRETIA : *Non expedit dicere.*

Illud ergo a Lucretia illa scorto quaerendum, unde Erasmus cognoverit ; nam si ipsum non vidit, multa de eo fando audivit ; unde manifestum est sacerdotes aliquos Lucretiae lupanar esse ingressos meretricemque aliquo iam ut ita dicam affecisse honore... Accedit huc quod Erasmus a censoribus vehementer est vituperatus, quod in eodem colloquio *Adulescentis et scorti* vocem mentulae admiserat :

LUCRETIA : *Euge mi lepidissime Sophroni, tandem nobis redditus es ? Nam mihi videris abfuisse saeculum. Prima fronte vix te agnoscebam.*

SOPHRONIUS : *Quam ob rem, mea Lucretia ?*

LUCRETIA : *Quia pro imberbi nobis rediisti barbatulus.*

Quid rei est, meum corculum ? Nam videre solito torvior.

SOPHRONIUS : *Cupio tecum seorsim colloqui familiarius.*

LUCRETIA : *Au au, non solae sumus, mea mentula ?*

SOPHRONIUS : *Secedamus in locum secretiorem.*

LUCRETIA : *Age concedamus in cubiculum interius, si quid libet.*

SOPHRONIUS : *Nondum hic locus mihi videtur satis secretus.*

LUCRETIA : *Unde iste novus pudor ? Est mihi museion, ubi repono mundum meum, locus adeo obscurus, ut vix ego te visura sim, aut tu me.*

SOPHRONIUS : *Circumspice rimas omnes.*

LUCRETIA : *Rima nulla est.*

SOPHRONIUS : *Nullus est in propinquo qui nos exaudiat ?*

LUCRETIA : *Ne musca quidem, mea lux. Quid cunctaris ?*

SOPHRONIUS : *Fallemus heic oculos Dei ?*

LUCRETIA : *Nequaquam : ille perspicit omnia.*

SOPHRONIUS : *Et angelorum ?*

LUCRETIA : *Illorum oculos non licet effugere.*

SOPHRONIUS : *Qui fit igitur ut non pudeat homines id facere coram oculis Dei ac testibus sanctis angelis, quod*

Erasmi Colloquia,
Rotbomagi apud
R. Lallemand, 1773,
delineatio facta in dorso
tegimenti pergamenici.
In museo Domus
Erasmianae, MEH 1260.

AB OBLIVIONE VINDICENTVR

puderet facere in conspectu hominum ?

LUCRETIA : *Quid hoc novae rei est ? Venisti buc concionaturus ?*

Cupit autem Sophronius Lucretiae colloquium privatum, non de re Venerea, ut illa autumavit, verum de rebus gravioribus deque vitae condicionibus mutandis. Admissum est tamen nomen mentulae. De quo verbo Erasmus alibi haec : « Unica vox commovit quosdam, quod impudica puella blandiens adulescenti vocat illum suam mentulam, cum hoc apud nos vulgatissimum sit etiam honestis matronis. » Quod haud scio an recte monuerit. Nec minus recte subiunxit haec : « Et qui hanc lectionem ob lasciviam putant esse noxiam pueris, patiuntur ipsis praelegi Plautum ! Praeclara iudicia ! ». Haec de hoc colloquio satis.

De sermonum vero argumentis singulis universis, quae quidem ab Erasmo sunt tractata, dicere longum est ; dies deficiat, si omnia velim enumerare et recensere. At generatim ea mihi percurrenti duplex occurrit species. Sunt enim alia argumenta scholastica eademque digna quae pueri memoriis mandent ; quibus exponitur quae sit morum urbanitas ; quemadmodum sit confitendum ; quomodo discipulis ludendi venia a praecettore sit extorquenda ; quae sint lusu genera, id est quibus rationibus tirones ludum globorum missilium vel ludum pilarum palmariarum Latine ludere queant, et ita porro. Alia vero colloquia eaque mea quidem sententia lectu paulo digniora, orbem extra scholasticum tam longe sunt posita, ut puerorum captum interdum exsuperent magisque cupiant a parentibus evolvi et revolvi quam a liberis. Ab his ergo colloquiis nihil

fere scriptor exclusit quod eruditi cuiusque viri cogitatione ac reputatione dignum existimaret. In iisdem exposuit ille quid sentiendum de peregrinationibus religionis ergo temere susceptis ; de esu carniarum deque constitutionibus humanis quibus interdictum erat ne hominibus carnibus vescerentur ; de fallacia eorum qui puellas, invitis parentibus, in monasteria pelliciebant, tamquam si nulla salutis spes esset extra coetus ; de ementita nobilitate eorum qui titulis gloriabantur empticiis ; de crassa monachorum ignorantia haud paucorum ; de indulgentiarum abusu ; de uxore deligenda ; de liberis suscipiendis ; de militibus qui temere procurrebant ad bella plerumque iniusta et impia perpetrabant facinora ; de puellis et mulieribus ingenue instituendis ; de deligendis muneribus - in quo genere mihi etiam nunc mirum in modum arident verba haec Glycionis senis, Erasmi ipsius partes quodammodo agentis :

Est mihi munus publicum et poterant contingere maiora. Verum hoc mihi delegi, quod tantum haberet dignitatis, ut me vindicaret a contemptu. Hoc contentus nihil unquam maius ambii.

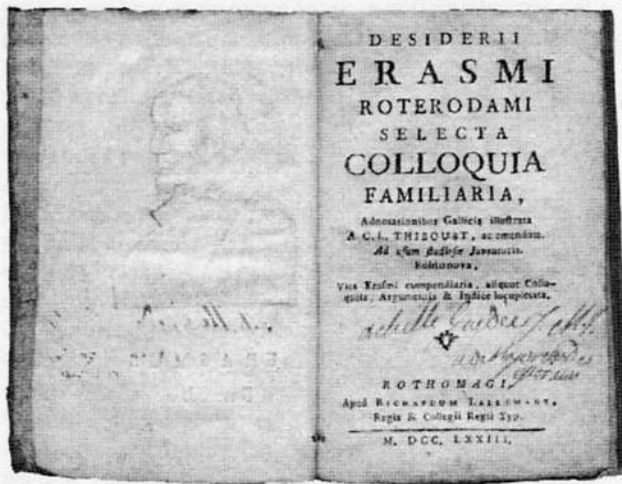
Subiunguntur haec verba vere aurea :

Magistratum sic gessi, ut illi ex me dignitas accreverit. Hoc ego pulchrius duco quam ex muneris splendore dignitatem mutuo sumere.

Hanc ego sententiam *Gerontologiae* insertam inter pulcherrimas semper numeravi eamque pro vere Erasmiana diu duxi. Quidni ? Editores recentiores fontem huiusce sententiae aperuere nullum. Tamen erravi ; nam ante has paucissimas septimanas fons mihi forte fortuna occurrit Boethi *Consolationem philosophiae* perlegenti : qui inter alia haec : « Ita fit ut non virtutibus ex dignitate, sed ex virtute dignitatibus honor accedat » (2, 6). Quo ex exemplo patet in Erasmi *Colloquiis* multa etiam nunc esse quae interpretem desiderent. De verborum thesauro et locutionum copia eruenda atque excutienda iam dixi ; sed et ipsi sensus, ipsae sententiae, ipsa argumenta penitus, ni fallor, sunt investiganda atque indaganda. Sed haec obiter.

Utrumque vero colloquiorum genus (puerile illud dico et hoc gravius) mira insignitur commendaturque sermonis elegantia, ubertate, venustate verborumque locutionumque copia paene inexhausta, paene infinita, ut dum

Erasmi Colloquia, Rothomagi apud R. Lallemand, 1773, frontispicium. In museo Domus Erasmianae, MEH 1260.

APPENDIX

Index librorum et comicarum huius selectus

legas plane non dubites quin Latinus sermo Erasmo paulatim sit factus nativus et patrius. His accedunt ioca immixta, facetiae interspersae, quibus vere efficitur ut ludendo discere tibi videaris (quae virtus in libris scholasticis magni solet aestimari). Nam saepenumero fit ut colloquia incohet ille a iocis rebusque levissimis; dein transeat ad maiora et graviora; denique nugis nescio quibus rem rotundet atque absolvat. Cuius viae atque scribendi rationis ut exemplum ponam, sinite locos quosdam afferam excerptos e colloquio *Proci et puellae* sive amatoris et virginis cuiusdam. Videte quam levia sint omnia quamque iocosa:

PAMPHILUS: *Salve, crudelis, salve ferrea, salve adamantina.*
 MARIA: *Salve tandem et tu, Pamphile, quoties et quantum voles et quocumque libet nomine. Sed interim mihi videris oblitus nominis mei: Maria vocor.*

PAMPHILUS: *At Martiam dici oportuit!*

MARIA: *Quid ita, quaeso? Quid mihi cum Marte?*

PAMPHILUS: *Quia quemadmodum illi deo pro ludo est homines interficere, ita et tibi; nisi quod tu Marte crudelior occidis etiam amantem!*

MARIA: *Bona verba! Ubi strages ista mortalium, quos ego occidi? Ubi sanguis interfectorum?*

PAMPHILUS: *Unum cadaver vides exanime, si modo me vides.*

MARIA: *Quid ego audio? Mortuus loqueris et obambulas? Utinam mihi numquam occurrant umbrae formidabiliores!*

Sequuntur tamen observationes non ita leves de non praecipitando coniugio, de delectu animorum magis quam corporum, de pueris sancte instituendis, de matrimonio caste colendo; reliqua mitto.

MARIA: *Sed interim perit virginitas.*

PAMPHILUS: *Ego rosam existimo felicior, quae marcescit in hominis manu, delectans interim et oculos et nares, quam quae senescit in frutice. Nam et illic futurum erat ut marcesceret. Quamquam non statim marcescit flos puella si nupserit. Immo video multas, quae ante nuptias pallebant, languiebant ac velut extabescebant, ex congressu viri sic emittisse, ut tum demum florere coeperint.*

MARIA: *Attamen favorabilis ac plausibilis apud omnes est virginitas.*

PAMPHILUS: *Elegans quidem res puella virgo, sed quid prodigiosius anu virgine? Nisi matri tuae defluxisset flos ille, nos istum flosculum non haberemus. Quodsi, ut spero, non sterile fuerit nostrum coniugium, pro una virgine multas dabimus.*

MARIA: *Attamen aiunt rem Deo gratisimam esse casti-*

tatem.

PAMPHILUS: *Et ideo castam puellam mihi cupio nubere, ut cum ista caste vivam. Magis erit animorum quam corporum coniugium. Gignemus reip., gignemus Christo. Quantulum aberit hoc matrimonium a virginitate? Et fortassis sic olim convivemus, quemadmodum vixit cum Maria Ioseph. Sed interim discemus virginitatem. Non enim statim pervenitur ad summum.*

MARIA: *Quid ego audio? Violanda virginitas ut discatur?*

PAMPHILUS: *Quidni? Quemadmodum paulatim bibendo vinum parcius discemus esse abstemii.*

Ceterum in iocos desinit sermo, quos afferre hic supersedeo.

At idem Erasmus censorem saepenumero agebat et ridendo verum aut dicebat aut supra modum exaggerabat, calami facilitate (ut mihi videtur) interdum abreptus. Quoties enim monachos lascivientes insectatus est? Ab uno exemplo discite omnia; quod legitur in *Virgine misogynamo*: « Monachi patres vocantur ac frequenter efficiunt ut hoc nomen patris vere competat in illos » (patres ergo vere fiunt procreando). Unum attuli exemplum; facere tamen non possum quin et alterum laudem locum, quem in praeclaro *Abbatis et eruditae* dialogo videmus scriptum; in quo monachi ignominiae obiciuntur quod crassa peccent ignorantia in eaque mirum in modum perseverent. Magdalia igitur abbatem interrogat hisce verbis:

MAGDALIA: *Quid sentis de Virgine Matre?*

ANTRONIUS: *Optime.*

MAGDALIA: *Nonne versabatur in libris?*

ANTRONIUS: *Versabatur, at non in istis.*

MAGDALIA: *Quid igitur legebat?*

ANTRONIUS: *Horas canonicas.*

MAGDALIA: *Ad quem usum?*

ANTRONIUS: *Ordinis Benedictini.*

MAGDALIA: *Sit ita sane!*

Eiusmodi ioci, auditores, ineunte saeculo sexto et decimo tolerabiles haberi solebant; tolerabantur iidem quo tempore Erasmus colloquia conscripsit. Verum dialogis istis tertium, quartum, quintum editis, tempora sunt mutata. Nam inciderat scriptor in ea misera tempora, cum Lutherana factio et Ecclesia Romana strictis ut ita dicam gladiis inter se obstreperent. Tunc factum ut siquis ad mores emendandos censuram egisset, Lutheranorum partium assecla esse diceretur. Tunc factum, ut cum Tullio loquar, ut quod licuit non iam lice-

ret. Tunc factum ut per universum orbem grassarentur furiae quaedam quae effecere ut vir ille qui Latiniore et meliores reddere homines voluisset, e scholis expelleretur. Num omnino inde est extrusus? Non ita. Nam interdum *Colloquia* Erasmiana suppresso scriptoris nomine in lucem tamen sunt edita. Fuere etiam qui nulla facta Erasmi mentione, alienum opus tamquam suum esset divulgarent. Immo Antonius ille Van Torre⁷, Societatis Iesu sodalis qui mediante saeculo decimo septimo floruit dialogosque Latinos et scholasticos posteritati tradidit semel atque iterum typis recusos, non minimam partem operis Erasmani furatus est; et eius furti litterarii specimen attuli; e quo luce clarius patet dialogum quendam fere integrum ex Erasmo esse exscriptum. Nam haec Erasmus:

PAEDAGOGUS: *Tu mihi videre non in aula natus, sed in caula: adeo moribus es agrestibus. Puerum ingenuum decent ingenui mores. Quoties alloquitur te quispiam, cui debes honorem, compone te in rectum corporis statum. Aperi caput. Vultus sit nec tristis (...), sed bilari modestia temperatus; oculi verecundi, semper intenti in eum cui loqueris, iuncti pedes, quietae manus. Nec vacilles alternis tibiis, nec sint gesticulosae manus, nec mordeto labrum, nec scabito caput, nec fodito aures.*

PUER: *Quid si mediter?*

PAEDAGOGUS: *Fac!*

PUER: *Siccine satis?*

PAEDAGOGUS: *Nondum.*

PUER: *Quid si sic?*

Haec autem Van Torre in *Dialogis familiaribus* (1,9; primum prodire anno 1657):

PAEDAGOGUS: *Ingenuum adolescentem decent mores ingenui. Displicet quisquis id aetatis moribus est agrestibus. (...) Moribus, fateor, non es omnino agrestibus; tamen potes perfici. Quoties alloquitur te quispiam, cui debes honorem, ut adstas?*

TIRO: *Assurgo accedenti, compono me in rectum corporis statum, aperio caput.*

PAEDAGOGUS: *Cetera habeto. Vultus sit bilari modestia temperatus; oculi verecunde intenti in eum quicum loqueris; iuncti propemodum sint pedes; quietae manus; nec vacilles alternis tibiis, nec sint gestuosae manus, nec mordeto labra, nec scabito caput, nec aures fodito digitis nec nares.*

TIRO: *Quid si mediter an capiam?*

PAEDAGOGUS: *Fac!*

TIRO: *Siccine satis?*

PAEDAGOGUS: *Nondum.*

TIRO: *Quid si sic?*

Videtur quantilla leviter mutaverit Iesuita. Qui tamen lexico insudavit; nam nomen « gesticulosum » admiserat Erasmus, quod apud veteres non offenditur; itaque perpauca immutatis litterulis « gestuosum » scripsit Torrius (quod nomen defendit i.a. Aulus ille Gellius). Adaeque « cui loqueris » scripserat Erasmus; more magis Tulliano « quicum loqueris » Flander ille. Quod nares saeculo XVI ab Erasmo sunt omissae in dialogo, saeculo XVII a Torrio admissae, nolite mirari: nam membrum illud locum suum habuit in alio opere Erasmano, quod *De civilitate morum puerilium* inscribitur⁸. Furta illa non admodum admiror ipse. Quotus enim quisque liber tironum in usum editus reperitur qui tantum conducatur moribus formandis, qui tantum ad elegantiam sermonis et ad pietatem conferat, quantum Erasmanus ille? Quis tam suaviter tamque delectabiliter irrepsit in animos adulescentum eosque tam dulciter inescavit illecebris? Pauci sunt; pauci fuerunt. Talium virorum fetibus non facile caremus, non facile caruerunt maiores. Proinde tollite, legite! Dixi. ■

1. Oratiuncula habita in monte Erycino, mense Septembri anni 2000. Quam coram seminarii Latini participibus habui non ut nova atque inaudita de Erasmi *Colloquiis* proferrem vel in additiores enarrationis Erasmianae recessus latebrasque unam intra horam Latinam penetrarem, verum ut iuveniles animos ad Erasmus legendum incitarem. In studiorum universitate Antverpiensi Erasmus saepe praelegi; hinc factum ut et mea et aliorum causa adumbrare conarer quos ex ea lectione fructus sperandos esse sentirem. Eandem rem Nederlandice olim tractavi: consulas librorum et commentationum indicem quem in huius orationis calcem reieci.
2. Breve vitae curriculum Erasmianae si quis Latine legere cupiat, adeat Petri Hofmanni Peerlkampi *Vitas aliquot excellentium Batavorum*, ed. D. Bruins (Zutphaniae, 1914), pp. 23-28.
3. Cfr. *Lusus Westmonasteriensis sive epigrammatum et poematum minorum delectus* (...) (Westmonasterii, 1734), pp. 168-169.
4. Cfr. Bierlaire, *Les Colloques* (1978), p. 298.
5. Cfr. Mariangela Regoliosi, *Nel cantiere del Valla. Elaborazione e montaggio delle « Elegantie »*, Humanistica, 13 (Romae, 1993), pp. 120-125.
6. Bömer, *Die lateinischen Schülergespräche*, pp. 46-50 (*Dialogus in quo litterarum studiosus cum beano [id est tiron] quarumvis praeceptionum imperio loquitur*).
7. Cfr. F. Bierlaire, « Des Colloques d'Érasme aux Dialogues du Père Antoine van Torre », *Les Études Classiques*, 41 (1973), 50-61.
8. Opusculum nuperime editum, Francogallice vertit, adnotatione illustravit Fr. Bierlaire: *La civilité puérile d'Érasme de Rotterdam. Petit manuel de savoir-vivre à l'usage des enfants* (...), Notulae Erasmianae, 3 (Bruxellis, 1999).

APPENDIX

Index librorum et commentationum selectus

- ¶ F. Bierlaire, *Érasme et ses Colloques : le livre d'une vie*, Travaux d'Humanisme et Renaissance, 159 (Genavae, 1977)
- ¶ F. Bierlaire, *Les Colloques d'Érasme : réforme des études, réforme des mœurs et réforme de l'Eglise au XVIe siècle*, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 222 (Parisiis, 1978)
- ¶ F. Bierlaire, « Une page du programme d'histoire revisitée : Érasme et l'Humanisme aux Pays-Bas », *Cahiers de Clio*, 120 (1994), 53-76
- ¶ F. Bierlaire, « Des Colloques "à la manière de..." : trois exemplaires uniques », in *Miscellanea Jean-Pierre Vanden Branden*, Archief- en Bibliotheekwezen in België, Extranummer 49 (Brussel, 1995), pp. 197-217
- ¶ F. Bierlaire, « Colloqui di scuola e educazione infantile nel XVI secolo », in E. Becchi e D. Julia (edd.), *Storia dell'infanzia*, 1 : *Dall' Antichità al Seicento* (Bari, 1996), pp. 204-230
- ¶ A. Bömer, *Die lateinischen Schülergespräche der Humanisten. Auszüge mit Einleitungen, Anmerkungen und Namen- und Sachregister. Quellen für die Schul- und Universitätsgeschichte des 15. und 16. Jahrhunderts*, 1, Texte und Forschungen zur Geschichte der Erziehung und des Unterrichts (...) (Berolini, 1897 = Amstelodami, 1966), pp. 71-94
- ¶ J. Chomarat, *Grammaire et rhétorique chez Érasme*, Les Classiques de l'Humanisme, II (Parisiis, 1981), pp. 849-930
- ¶ Érasme, *Cinq banquets*. Texte, traduction et présentation par B. Boudou, M. Driol, G. Fialon e.a. sous la direction de J. Chomarat et D. Ménager, Textes et Documents de la Renaissance, 4 (Parisiis, 1981)
- ¶ *Erasmii Roterodami Colloquia undecim collegit* N.J. Singels, *Otium classicum*, 3 (Lugduni Batavorum, s.a.)
- ¶ Erasmus von Rotterdam, *Colloquia familiaria. Vertraute Gespräche. Lateinisch und Deutsch*. Ausgew., üb. und hrsg. von H. Rädle, Universal-Bibliothek, 9822 (Stuttgartiae, 1976)
- ¶ Erasmus von Rotterdam, *Familiarium colloquiorum formulae. Schülergespräche. Lateinisch/Deutsch*. Ausgew., üb. und hrsg. von L. Wirth-Poelchau, Universal-Bibliothek, 7784 (Stuttgartiae, 1982)
- ¶ Erasmus, *Samenspraken* vertaald door N.J. Singels, Prisma, 699 (Ultraiecti-Antverpiae, 1961)
- ¶ Erasmus : *The Colloquies of Erasmus*. Translated by C.R. Thompson (Chicagae-Londini, 1965)
- ¶ Erasmus von Rotterdam, *Ausgewählte Schriften. Sonderausgabe*, 6 : *Colloquia Familiaria. Vertraute Gespräche*. Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von W. Welzig (Darmstadiae, 1995)
- ¶ L.-E. Halkin, *Les Colloques d'Érasme choisis*, traduits et présentés (Bruxellis, 19712)
- ¶ L.-E. Halkin, « Le thème du pèlerinage dans les *Colloques d'Érasme* », in C. Reedijk (red.), *Actes du congrès Érasme organisé par la Municipalité de Rotterdam (...) 27-29 octobre 1969* (Amstelodami-Londini, 1971), pp. 88-98
- ¶ L. Massebieau, *Les colloques scolaires du seizième siècle et leurs auteurs (1480-1570)* (Parisiis, 1878 = Genavae, 1968)
- ¶ *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*, 1, 3 : *Colloquia*, edd. L.-E. Halkin, F. Bierlaire, R. Hoven (Amstelodami, 1971)
- ¶ E. Rummel, *Les 'Colloques' d'Érasme. Renouveau spirituel et Réforme*. Traduit de l'anglais par S.W. Griffith-Mester. Préface par G. Bedouelle, Classiques du christianisme (Parisiis, 1998)
- ¶ D. Sacré, « Een ophefmakend schoolboek : Erasmus' *Colloquia* », in C. Reyns (ed.), *Werkgelegenheid en inkomen. Referaten colloquium 30 jaar UFSIA* (Antverpiae, 1996), pp. 93-102 et 416-417
- ¶ L. Schlütter, *Een kunsthistorisch-etnische plaatsbepaling van tuin en woning in het Convivium religiosum van Erasmus* (Amstelodami, 1995)
- ¶ R.J. Schoeck, *Erasmus of Europe*, II : *The Prince of Humanists 1501-1536* (Edimburgi, 1993), pp. 236-246
- ¶ E.V. Telle, « Le chartreux du Colloque *Militis et Carthusiani* et Érasme », *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance*, 55 (1993), 231-243
- ¶ G. Thompson, *Under Pretext of Praise. Satiric Mode in Erasmus' Fiction* (Toronti, Buffali, 1973), pp. 87-151
- ¶ E. Wolff, « Érasme conteur : l'anecdote dans les *Colloques* », *Vita Latina*, num. 147 (1997), pp. 30-38

Erasmii effigies tamquam frontispicium in opere c.t. De civilitate morum puerilium libellus, Rotbomagi apud R. Lallemand, 1773.

